

واکاوی اسنادی نهضت فرهنگی زنان چادری خراسان در انقلاب اسلامی (۱۳۵۷-۱۳۴۰ش)

حسن شمس‌آبادی^{۱*}

حسن جلال‌پور^۲

چکیده

هدف: هدف از پژوهش این است که با نظر به رهیافت‌های فرهنگی انقلاب اسلامی و با بهره‌گیری از رویکرد توصیفی-تحلیلی؛ جایگاه زنان خراسان در انقلاب اسلامی ایران را مورد بررسی و واکاوی قرار دهد. **روش‌شناسی پژوهش:** روش مورد استفاده کتابخانه‌ای و متکی بر اسناد آرشیوی، روزنامه‌ها، مجلات و دیگر منابع اسنادی و مدارک منتشر شده است.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که زنان انقلابی خراسان با شرکت در جلسات مخفیانه و شبانه سیاسی و مذهبی، حضور در راهپیمایی‌های خیابانی، توزیع اعلامیه‌های امام، تحصن و اعتصاب در بیوت مراجع، تأسیس حوزه علمیه خاوران و تلاش جهت آزادی زندانیان سیاسی در حوادث مهم سیاسی انقلاب اسلامی در خراسان حضوری پررنگ داشتند، به طوری که واژه «نهضت زنان چادری» به کلمات پرکاربرد در اسناد و گزارش‌های ساواک خراسان تبدیل شد.

نتیجه‌گیری: در سال‌های پایانی حکومت پهلوی، خواسته‌های زنان متدین خراسان دچار تغییرات اساسی شد و آنها خواهان بازگشت امام خمینی(ره) به کشور و تشکیل حکومت اسلامی شدند. حکومتی که از جمله شاخص‌های آن استقلال، آزادی و رعایت حقوق همه مردم بود و در شعارها و بارها بر آن تأکید شد.

کلید واژه‌ها: انقلاب اسلامی، رهیافت فرهنگی، نهضت فرهنگی زنان چادری خراسان، جلسات مذهبی.

Email: hasanshamsabady@yahoo.com

۱- دکترای تاریخ انقلاب اسلامی و پژوهشگر تاریخ معاصر
(نویسنده مسئول)

Email: hassanjalalpoor@yahoo.com

۲- دکترای تاریخ انقلاب اسلامی و مدرس مجتمع آموزش عالی لار

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۲۰

مقدمه

طی مبارزه مردم ایران علیه رژیم پهلوی، همه اقشار مختلف مردم، از همه گروه‌های اجتماعی نقش آفرینی کردند. زنان از جمله قشرهایی بودند که همراه با مردان در اغلب صحنه‌های انقلاب حضور داشتند. در واقع پیروزی انقلاب اسلامی مدیون تلاش‌های تمام مردان و زنان این سرزمین به رهبری امام خمینی(ره) بود. سؤال این است که زنان چگونه و چطور در این مبارزه ورود کردند و حضورشان در عرصه سیاسی مؤثر واقع شد؟

در پاسخ باید گفت که انقلاب اسلامی ایران بیش از آن که انقلابی سیاسی باشد، انقلابی فرهنگی بود. براساس رهیافت فرهنگی، آنچه باعث تغییرات اساسی در افراد و اجتماع می‌گردد، ایجاد تغییر در باورها، ارزش‌ها و وضعیت روحی و نفسانی است. طبق این نظریه، عوامل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در صورتی باعث تغییرات اساسی خواهند شد که ابتدا در حیطه باورها و ارزش‌های افراد یک جامعه تغییر ایجاد گردد. در رهیافت فرهنگی، عناصری چون دین، ایدئولوژی، فرهنگ مذهبی و رهبر دینی اهمیت پیدا می‌کنند. لذا پژوهشگران برای تحلیل انقلاب اسلامی، مؤلفه‌های دین، مذهب تشیع، عدالت، شهادت، جهاد، ایثار، غیبت، مرجعیت و همچنین مناسبت‌های دینی به‌ویژه ماه‌های محرم و صفر را مورد بررسی قرار می‌دهند. در واقع پیروزی انقلاب اسلامی تحولی بنیادین در نظریه‌های سیاسی انقلاب ایجاد کرد و حتی نظریات پیشین را به چالش کشید (مظاهری، ۲۰۰۵: ۷۸-۸۲). عدم توانایی نظریه‌های نظریه‌پردازان معاصر در تبیین کامل انقلاب اسلامی باعث تجدید نظر تعدادی از آنها چون تدا اسکاچپول و تمایل میشل فوکو، (خرمشاد، ۱۹۹۸: ۲۰۹-۲۲۴) جان فوران و لیلی عشقی (ر.ک عشقی، ۲۰۰۰) به سمت و سوی نظریه‌های جدید شد (خرمشاد، ۲۰۰۴: ۹۵). در این میان مری هگلاند،^۱ سعید امیرارجمند^۲ و مایکل فیشر^۳ بر رهیافت فرهنگی در پیروزی انقلاب ایران تأکید کردند. این در حالی بود که رهیافت فرهنگی تا قبل از این جزو نظریه‌های انقلاب محسوب نمی‌شد (ر.ک شجاعیان، ۲۰۰۳). طبق این رهیافت، نقطه عزیمت حرکت انقلابی مردم ایران؛ توهین به امام خمینی(ره) و حادثه نوزدهم دیماه قم و کانون اصلی آن در جلسات مذهبی و دینی در مساجد و تکایا، پخش اعلامیه مراجع و برپایی مراسم برای شهدای انقلاب بود (خرمشاد، ۲۰۰۴: ۱۰۰). در این مقاله طبق نظریه رهیافت فرهنگی، نقش و جایگاه زنان استان خراسان در انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است. زنان خراسان با بهره‌گیری از آموزه‌های دینی و شیعی با برپایی جلسات دینی و مذهبی که اغلب شبانه و مخفیانه در منازل افراد انقلابی برگزار می‌شد و همچنین حضور فعال در تظاهرات خیابانی، توزیع اعلامیه‌های امام خمینی(ره) و دیگر روحانیون، آگاه‌سازی هموعانشان در شهرهای کوچک‌تر و در روستاها، وظیفه دینی و سیاسی خود را انجام دادند. حضور آنها با

1. Mary Hegland
2. Said Amir Arjomand
3. Michael Fischer

چادر در اغلب راهپیمایی‌ها و در صفوف منظم و منسجم باعث ایجاد و کاربرد اصطلاح «نهضت زنان چادری» گردید.

در این مقاله ابتدا به تشکیل برخی از مهم‌ترین نهادها و تشکیلاتی که از سوی زنان در خراسان ایجاد گردید پرداخته شد. این نهادها در انسجام بخشی به زنان خراسان نقش مهمی ایفا کرد. انجمن اسلامی بانوان در سال ۱۳۴۰ش اولین نهاد رسمی بود که شروع به فعالیت کرد. رفت و آمد گروه‌ها و افراد سیاسی به انجمن، بیش از پیش به آن رنگ و بوی سیاسی بخشید، به طوری که انجمن بعد از حادثه ۱۵ خرداد در برابر اقدامات حکومت موضع فعالی اتخاذ کرد. همچنین دو نهاد دینی مکتب عصمتیه و مکتب نرجس در مشهد و شعبه‌های آن در برخی از شهرهای استان بستر را برای فعالیت‌های دینی و البته سیاسی زنان فراهم کرد. با حضور زنان در این نهادها و آگاهی و اطلاعی که به تدریج در بین آنها به وجود آمد، در سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ مشارکت و حضور آنها در راهپیمایی‌های خیابانی بیشتر شد. نهضت زنان خراسان در سال ۱۳۵۶ و بعد از توهینی که در روزنامه اطلاعات به امام خمینی (ره) شد وارد مرحله جدیدی گردید، در مراسم چهلم شهدای قم و تبریز، آنها به صورت مستقل و با امضاء «جامعه زنان مذهبی خراسان» بیانیه صادر کردند. برخورد سلبی حکومت از جمله بازداشت تعدادی از آنها و اخراج دختران دانشجوی دانشگاه فردوسی جنبش زنان را در خراسان خاموش نکرد و آنها در تظاهرات ماه‌های پایانی سال ۱۳۵۷ همراه با مردان شرکت کردند. اوج این حضور در هفده دیماه و به مناسبت سالگرد کشف حجاب توسط پهلوی اول بود.

پیشینه پژوهش

درباره نقش و جایگاه زنان در انقلاب اسلامی تاکنون مقالات و مطالبی نوشته شده است. «انقلاب اسلامی به روایت زنان چهارمحل و بختیاری» کتابی است به قلم سیده آریتا رضوی و قاسم فتاحی که با تکیه بر تاریخ شفاهی، نقش زنان را در چهارمحل و بختیاری مورد بررسی قرار داده است (رضوی و فتاحی، ۲۰۲۰). همچنین کتاب «سیمای زنان قزوین در انقلاب اسلامی: روایت شفاهی زنان و مردم قزوین در انقلاب اسلامی» اثر حمیدرضا ملازینل، مسأله را در منطقه قزوین بررسی کرده است (ملازینل، ۲۰۲۲). مرکز اسناد انقلاب اسلامی هم کتاب‌هایی درباره نقش و جایگاه زنان در نهضت امام خمینی (ره) منتشر کرده است. سیروس عباس‌زاده در مقاله «بررسی نقش زنان انقلابی‌گر شیعی در انقلاب اسلامی ایران» به نقش‌آفرینی برخی از زنان شاخص در دوران انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی پرداخته و شاخصه زنان انقلابی را کسی معرفی کرده که از قالب زن سنتی خانه‌نشین خارج و مسئولیت‌های اجتماعی خویش را ایفا کند (عباس‌زاده، ۲۰۲۱: ۶۷-۹۴). «مطالعه‌ای اسنادی پیرامون نقش زنان استان ایلام در فرایند انقلاب اسلامی ایران (۱۹۷۸-۱۹۶۱)» مقاله‌ای از مرتضی اکبری است که نقش سیاسی و فرهنگی زنان آن استان را در جریان پیروزی انقلاب اسلامی ایران مورد واکاوی قرار داده است (اکبری، ۲۰۱۶: ۹۰-۱۱۰). محمود نقدی‌پور در مقاله‌ای با عنوان «بررسی مشارکت سیاسی زنان در فرایند شکل‌گیری، تثبیت

و تداوم انقلاب اسلامی ایران» به این سؤال که زنان چگونه در شکل‌گیری و تداوم انقلاب اسلامی نقش داشته‌اند؟ پاسخ داده و نقش آنها را به سه گونه؛ مشارکت بسیج‌وار، مشارکت سنتی در پیروزی انقلاب و دفاع مقدس و مشارکت مدرن در سال‌های بعد از جنگ دانسته است. «نقش زنان دشتستانی و برازجانی در انقلاب اسلامی ایران، سنگ در مقابل تانک» مصاحبه‌ای است که سید قاسم یاحسینی با یکی از زنان دخیل در انقلاب به نام شهربانو بی‌غرض انجام داده است (یاحسینی، ۲۰۰۹: ۷۲-۸۳). البته مقالات دیگری هم درباره این موضوع نوشته شده، اما آنچه این پژوهش را از دیگر مقالات متمایز می‌کند این است که این مقاله با تکیه بر رویکرد فرهنگی و نقش و جایگاه عناصر فرهنگی نوشته شده، حال آن در اغلب مطالبی که به آنها اشاره شد، بر مشارکت سیاسی زنان در انقلاب و حضور سیاسی آنها تأکید شده است. علاوه بر این در پژوهش حاضر، منطقه جغرافیایی خراسان مدنظر بوده و تاکنون مقاله‌ای در این باره نوشته نشده است.

تشکیل نهادهای اسلامی بانوان

هر چند تا قبل از آغاز نهضت امام خمینی(ره)، زنان استان خراسان ذیل «جمعیت زنان خراسان» و «سازمان زنان خراسان» (ساکما، اسناد شماره ۱۳۳۱۹۶-۲۹۳، ۵۲۰۵۰-۲۹۷، ۱۳۲۶۱۲-۲۹۳؛ ساکما، سند شماره ۷۷۰۱۶) در راستای سیاست‌های حکومت پهلوی فعالیت‌هایی انجام داده بودند (جلالی، ۱۹۹۹: ۵۶ و ۸۶؛ اطلاعات، ش ۱۱۰۰۹، ۱۱/۷/۱۹۶۲: ۱۶؛ پهلونامه، ش ۴، ۱۹۶۳: ۱۲؛ خراسان، ش ۸۳۰۵، ۱۱/۲/۱۹۷۷: ۷؛ خراسان، ش ۸۳۰۶، ۱۱/۴/۱۹۷۷: ۲)؛ اما با آغاز نهضت امام به تدریج اغلب آنها با ایشان اعلام همبستگی کردند. در همین راستا چند نهاد علمی و مذهبی توسط زنان خراسان تأسیس شد. «انجمن اسلامی بانوان» با برپایی اولین جلسه، در نوزدهم آبان‌ماه سال ۱۳۴۰ ش و در سالن دانشکده پزشکی مشهد اعلام موجودیت کرد. انجمن وابسته به انجمن اسلامی دانشجویان بود. هر چند جلسات انجمن در اثر فشار نهادهای امنیتی و انتظامی برای مدتی تعطیل شد، اما با حضور سیدحسین سجادی در تاریخ ۱۳۴۲/۱/۱۶ جلسات انجمن دوباره فعال گردید. او از دوستان نزدیک مهندس مهدی بازرگان و منتقد حکومت پهلوی بود. سجادی در جلسه‌ی مورخ ۱۳۴۲/۵/۲۸ از مسببین حادثه پانزده خرداد انتقاد کرد: «... اینکه ما داریم، حکومت اسلام نیست، ... در روز ۱۵ خرداد در تهران عده زیادی مردم بی‌گناه را گلوله باران» می‌نمایند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۹۲/۳ و ۹۳). از دیگر نهادهای مذهبی بانوان در خراسان می‌توان به مکتب عصمتیه^۱ و مکتب نرجس^۲ اشاره کرد. مکتب عصمتیه از جمله گروه‌های فعال مذهبی خراسان بود که توسط شهربانو صفری اداره می‌شد. این

۱. مدرسه علمیه عصمتیه ابتدا در سال ۱۳۴۰ ش توسط خانم صنوبری در نزدیکی فلکه آب در مشهد تأسیس شد.
 ۲. مکتب نرجس در سال ۱۳۴۵ ش توسط خانم فاطمه سیدخاموشی مشهور به طاهائی به‌عنوان حوزه علمیه خواهران تأسیس و در جریان انقلاب اسلامی تعطیل شد.

نهاد مذهبی شعبه‌هایی در برخی از شهرهای استان و حتی خارج از آن داشت (پایدار و پروان، ۲۰۰۵: ۳۷۳). از جمله اقدامات آنها اعزام سخنران مذهبی برای بانوان در شهرها و روستاهای مختلف بود. عمق نفوذ تفکرات آنها چنان بود که همسر یکی از افسران بازنشسته ارتش هم با پیوستن به مکتب و با سفر به تربت حیدریه توانست خانم‌ها را به استفاده از چادر ترغیب کند. او در جلسات متعدد از اصول انقلاب سفید و دیگر سیاست‌های حکومت انتقاد کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۹۷/۶). همچنین همسر مهندس لطفی از دیگر اعضای مکتب عصمتیه مشهد، در مسجدالزهرای کارخانه‌ی قند، با عناوین مختلف از جمله برگزاری دعای ندبه، برپایی دوره‌های قرآن و گفتگوهای دینی و مذهبی جمعی از دختران جوان را گرد هم می‌آورد و برای آنها سخنان دکتر علی شریعتی را بیان می‌کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۴۱۰/۱۳). مکتب عصمتیه ضمن آموزش قرآن به بانوان، (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۸۶/۱۴) از وعظ انقلابی دعوت می‌کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۱۴/۲۰) حضور وعظ باعث رشد سیاسی و مذهبی بانوان شد.

مکتب نرجس به لحاظ قدمت پنج سال دیرتر از عصمتیه و در سال ۱۳۴۵ش تأسیس شد (پسندیده، ۲۰۰۶: ۴۳۹-۴۷۵؛ سیدی فرخند و همکاران، ۲۰۱۶: ۱۵۵)؛ و در برخی از شهرستان‌های استان شعبه داشت. جلسات مکتب در شهرستان سبزوار با حضور تعداد زیادی از زنان و دختران و با هدایت خانم امجد ناوی^۱ که برادرش سرهنگ بازنشسته و معاون وزارت راه و ترابری بود، تشکیل می‌شد. او در جلسات سخنرانی از دولت انتقاد و آنان را بر علیه دولت تحریک می‌کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۲۷/۱۹). شرکت‌کنندگان در جلسات مکتب نرجس عمدتاً دختران زیر بیست سال بودند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۶۷/۱۴). در اثر فعالیت‌های این دو پایگاه دینی زنان، بهرامی، ریاست ساواک خراسان، در نامه‌ای به شهربانی استان این طور نوشت: «به‌طور کلی جمعیت عصمتیه و مکتب نرجس به شدت مشغول فعالیت می‌باشند. همان‌طوری که اعلام گردیده، بایستی کلیه انجمن‌ها و گروه‌های مذهبی با کسب اجازه شهربانی باشد... در صورت عدم کسب اجازه قبلی از شهربانی، از هرگونه فعالیت جمعیت‌های مذهبی جلوگیری شود» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۹۷/۶). ساواک در گزارش دیگری درباره فعالیت‌های این دو نهاد دینی چنین نوشت: «دو گروه مذهبی مکتب نرجس و عصمتیه دارای اعضای بسیار زیادی از طبقات مختلف از جمله دانشجویان و دانش‌آموزان دختر و خانواده افسران و درجه‌داران، تجار و اصناف و کارمندان ادارات دولتی بوده و دامنه فعالیت‌شان به سایر شهرستان‌های استان و حتی به

۱. ایشان از زنان متدین سبزوار و مؤسس مکتب نرجس در این شهرستان بود. فعالیت‌های قرآنی و جلسات مذهبی ایشان نقش مهمی در روشنگری زنان و ورود آنان به عرصه فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی داشت.

استان‌های دیگر کشیده شده و به شدت فعالیت می‌نمایند که این موضوع حائز اهمیت است» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۱۰/۶).

از دیگر مراکز علمیه زنان در خراسان «مکتب توحید» بود. این پایگاه مذهبی زیر نظر خانم صدیقه مقدسی شیرازی، دختر شیخ ابوالحسن شیرازی، اداره می‌شد. در گزارشی که ساواک خراسان در مورخ ۱۳۵۷/۹/۲۹ برای مدیریت کل اداره سوم ساواک ارسال کرده، درباره فعالیت‌های مکتب توحید چنین آمده است: «... همه روزه تعدادی از دختران و بانوان در آنجا اجتماع و صدیقه مقدسی ضمن تبلیغ به نفع خمینی؛ مستمعین را بر علیه دولت و مملکت تحریک و اصولاً محل فوق الذکر به صورت پایگاهی برای بانوان اخلاک‌گر درآمده [است]» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۹۵/۲۰ و ۱۹۶).

برپایی مجالس مذهبی زنانه

در جلسات مذهبی که توسط زنان تشکیل می‌شد اغلب خانم‌های مذهبی و انقلابی در آن گرد هم می‌آمدند. این جلسات در اغلب شهرهای استان برگزار می‌شد و در حقیقت پوششی برای انجام فعالیت‌های سیاسی علیه حکومت بود (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۷۸/۱۰).

تأیید جلسات تفسیر قرآن کریم توسط خانم شیخ الاسلامی و در منزل حسین بهروز تشکیل می‌شد. او هر دو هفته یک بار شب‌های جمعه با سفر به این شهرستان مسائل دینی را برای خانم‌ها بیان می‌کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۵۳/۸).

برگزارکنندگان مجالس هر چند تعهد می‌دادند که به مسائل سیاسی پرداخته نشود، اما با این حال مباحث سیاسی نیز مطرح می‌شد. در شهرستان شیروان، شیخ مقصد مهدوی خروی در مجلس روضه‌خوانی از خانم صاحبخانه خواستند که تمثال شاه و فرح از دیوار برداشته شود (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۸۹/۸).

شیخ سرابی در خراسان جنوبی (بیرجند) و در جلسه روضه‌خوانی زنانه که در منزل محمدعلی روبیاتی برپا شد، برای اول بار برای شاه دعا نکرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان جنوبی، ۲۰۲۱: ۴۳۸/۱).

در مجلسی دیگر با حضور زنان در مسجد محمدیه این شهر، روحانی به نام نجم الهداء (معروف به عنذلیب) روی منبر از وضعیت مملکت انتقاد کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان جنوبی، ۲۰۲۲: ۱۲۳/۲).

علاوه بر این که مجالس مذهبی زنانه، مکانی امن برای گداهای سیاسی و رد و بدل کردن نوارهای سخنرانی امام و دیگر روحانیون انقلابی بود (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۲۲/۱۲ و ۳۵۳).

اعلامیه‌های امام خمینی (ره) در این جلسات توزیع می‌شد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۸۱/۱۳).

اهمیت این جلسات و مراکز را زمانی می‌توان فهمید که با شدت گرفتن فعالیت‌های «مرکز پژوهشی و آموزشی مذهب شیعه در مشهد»، نعمت‌الله نصیری، ریاست وقت ساواک، در پی‌نوشتی درباره اقدامات

طرفداران امام نوشت «این مرکز مذهبی در مشهد وجود دارد، به‌خصوص بین زنان که سال‌هاست به نام‌های مختلف مذهبی وجود دارد و طرفدار خمینی بوده‌اند» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۳۸/۱۲-۲۴۰). همچنین ثابتی، رئیس اداره کل سوم ساواک، به ساواک مشهد دستور داد که منابع ساواک در جلسات مذهبی زنان و مردان نفوذ کنند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۰۰/۸).

پخش کتاب و اعلامیه

زنان انقلابی خراسان با بیان حقایق انقلاب تلاش می‌کردند تا هموعان خود را با نهضت امام خمینی (ره) همراه سازند. آنها با معرفی کتاب به مخاطبین و تشویق آنها به مطالعه سعی کردند زنان استان را پیرامون وقایع سیاسی کشور آگاه کنند. به‌عنوان نمونه خانم ادبی، مربی آموزشگاه بهداشت مدارس، با ترغیب همکارانش به مبارزه علیه حکومت، بخش‌هایی از کتاب «فاطمه فاطمه است» اثر دکتر علی شریعتی را برای آنها بازخوانی کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۴۰/۸). سیگارودی دبیر دبیرستان شاهرخی در شهرستان نیشابور چندین جلد از کتاب خرمگس^۱ که جزو کتاب‌های مضره بود را در بین شاگردان دبیرستان مذکور توزیع کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۷۳/۱۰). پخش اعلامیه‌های امام در مناسبت‌های مختلف دینی و سیاسی از دیگر اقداماتی بود که زنان استان آن را انجام می‌دادند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۵۶/۸). اعلامیه‌های سیاسی در مدارس و کلاس‌های دبیرستان‌های دخترانه هم توزیع می‌شد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۸/۸ و ۷۱). این اقدام حتی در شهرستان تربت جام توسط نیروهای نظامی و خانواده‌های آنان انجام می‌شد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۹۶/۲۰)؛ در گزارشی، پنج نفر از دختران افراد نظامی به‌عنوان محرک اصلی اعتصابات در دبیرستان دخترانه ایراندخت معرفی شدند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۱۱/۱۹). زنان همچنین نقش مهمی در روشنگری مردم روستاها ایفا کردند. در روستای جنت‌آباد^۲ تربت جام، خانمی به نام زری از مربیان مهدکودک از امام خمینی (ره) تمجید و روحانیون را نسبت به اداره کشور مستحق اعلام کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۳۷/۱۵).

۱. کتاب نوشته اتل لیلیان وینیچ، نویسنده ایرلندی است که در سال ۱۸۹۷م در آمریکا و انگلیس منتشر شد. محتوای کتاب درباره ایتالیای تحت نفوذ اتریش در دهه ۱۸۴۰م است.

۲. روستای جنت‌آباد، از توابع شهرستان صالح‌آباد تربت جام است که جمعیت آن در سرشماری سال ۱۳۹۷ش، ۱۷۰۰ نفر (۴۰۰ خانوار) اعلام شده است.

تکاپوهای سیاسی نهضت زنان در مشهد

نهضت زنان خراسان در سال ۱۳۵۶ وارد مرحله جدیدی از دوران مبارزه شدند. بیت آیت‌الله شیرازی در این زمان محل رجوع خانواده‌های مبارزین و انقلابی بود. ساواک در گزارش وقایع روزانه‌اش نوشت که در روز ۳۶/۳/۲۴ حدود ۲۰ نفر از زنان مذهبی با مراجعه به منزل آیت‌الله شیرازی، ضمن ملاقات با همسر یاد شده، از ایشان درخواست کردند برای آزادی بستگان، شوهران و فرزندان آن‌ها که جزو زندانیان سیاسی هستند تلاش کند (شهید حجت‌الاسلام سید عبدالکریم هاشمی‌نژاد به روایت اسناد ساواک، ۱۹۹۸: ۶۹۰). در بیرجند هم ژاندارمری از جلسه مشکوکی خبر داد که در منزل کریمی، از کارکنان اداره کشاورزی، تشکیل و چند زن ناشناس به آن رفت و آمد داشتند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان جنوبی، ۲۰۲۲: ۴۱۴/۱). اما آنچه مبارزه زنان استان خراسان را منسجم‌تر کرد، واکنش آنها به نحوه پوشش دختران در مدارس بود. نامه‌های زیادی برای آیت‌الله شریعتمداری و آیت‌الله خوانساری ارسال و از آنها خواسته شد از حضور دختران بدون چادر جلوگیری گردد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۰/۱۰ و ۳۱). محمدرضا محامی، پیش‌نماز مسجد چهارباغ، حضور دختران بدون چادر و مقنعه را سیاستی نادرست از سوی خواهرشاه (اشرف) عنوان کرد. ایشان در گفتگو با آیت‌الله واعظ طبسی عنوان کرد که لازم است «از طرف روحانیت و مردم مسلمان احتیاج به یک قیام هست، ولو در این راه کشته‌ها داده شود» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۶۰/۱۰).

واکنش زنان مشهد در توهین به امام

قبل از انتشار مقاله موسوم به رشیدی مطلق در روزنامه اطلاعات، روزنامه آفتاب شرق در سوم دی‌ماه ۱۳۵۶ش نسبت به امام و دیگر مخالفین حکومت پهلوی جملاتی توهین‌آمیز به‌کار برد. در این مقاله راهپیمایی‌های اعتراضی مردم به عوعوی سگان تشبیه و از افراد انقلابی به‌عنوان افرادی فریب خورده یاد شده بود که منشأ آن در خارج از مرزهای کشور است (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۴۸۶/۱۰ بخش ضمیمه). در اعتراض به این مسأله، دو هفته بعد و در سالروز حادثه کشف حجاب در هفدهم دی‌ماه، جمعی از زنان متدین مشهد در مخالفت با کشف حجاب دست به تظاهرات زدند (ساکما، سند شماره ۳۲۹۵-۹۹۸). نکته مهم این بود که زنان مشهدی پس از گذشت چهل سال به کشف حجاب اجباری و کشتار مسجد گوهرشاد اعتراض کردند (پوریزدان پرست، ۲۰۰۶: ۱۱۱). این در حالی بود که در تبلیغاتی گسترده از سوی حکومت در این روز، از خدمات رضاشاه تجلیل می‌شد (ساکما، سند شماره ۱۳۴۷۴۵-۲۹۳). هر چند راهپیمایی زنان مشهد از سوی مطبوعات و نهادهای حکومتی «تظاهری از یک اتحاد نامقدس سرخ و سیاه خوانده شد (رجبی، ۱۹۹۰: ۳۹۶)؛ و سازمان زنان خراسان، تظاهرات زنان را به گروهی مجهول‌الهویه نسبت و در مخالفت با نهضت آزادی ایران محکوم کردند (خراسان، ش ۸۲۹۶، ۱۹۷۷/۱۰/۲۲، ص ۱). با این وجود «روز ۲۵۳۶/۱۰/۱۷ عده‌ای زن که چادر مشکی به سر داشته‌اند، در حالی که پرچمی که روی آن نوشته شده بود «ما زنان مسلمان خراسان آزادی خواهران در

بند را خواهانیم»، با خود حمل می‌کرده‌اند، با دادن شعار مضره از طریق خیابان شاه‌رضای مشهد به طرف میدان شاه (محل برگزاری مراسم سالروز ۱۷ دی) حرکت، که بلافاصله مأموران انتظامی مداخله و درصدد دستگیری عاملین و متفرق ساختن آنها برآمده‌اند...» (ابوالقاسمی، ۱۹۷۹: ۱۲؛ جلالی عزیزیان، ۱۳۸۲: ۲۰۷). در این زد و خورد ۲ نفر مرد و ۲۴ نفر از زنان مزبور که ۸ نفر آنها دانشجوی دانشگاه فردوسی مشهد بودند دستگیر شدند. البته درباره تعداد زنان حاضر در راهپیمایی و همچنین تعداد دستگیرشدگان آمارهای مختلفی وجود دارد. در گزارش ساواک خراسان تعداد زنان چادری ۸۰ نفر اعلام شد که در مرحله اول و از طریق شهربانی تعداد ۱۴ نفر زن و ۲ نفر مرد بازداشت شدند. در یکی دیگر از گزارش‌ها، تعداد شرکت‌کنندگان صد نفر و تعداد کسانی که توسط شهربانی مشهد بازداشت شدند ۱۸ نفر زن و ۲ نفر مرد اعلام گردید (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۴۱/۱۰). رمضانعلی شاکری تعداد زنان بازداشتی را ۱۲۰ نفر عنوان کرده است (شاکری، ۱۹۸۰: ۸۴).

شیخان ریاست ساواک خراسان در گزارشی که بعدها تهیه کرد جزئیات بیشتری درباره عوامل اصلی و پشت پرده نهضت زنان خراسان ارائه کرد. طبق این گزارش اغلب زنان شرکت‌کننده در راهپیمایی روز هفدهم دی‌ماه ۱۳۵۶ وابسته به مکتب عصمتیه بودند که سرپرستی آن را شهربانو صفری برعهده داشت (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۴۱/۱۰). در گزارش‌های بعدی ساواک درباره فعالیت‌های سیاسی و مذهبی خانم صفری آمده که «نامبرده سخنگوی مذهبی عصمتیه شهر مشهد بوده و چند بار به شیخ نشین‌های خلیج فارس مسافرت و تبلیغاتی به نفع علی شریعتی انجام داده و کتب علی شریعتی را در مناطق مذکور توزیع کرده است» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۶۰/۱۰ و ۱۶۱).

روز ۱۳۵۶/۱۰/۱۹ علاوه بر تظاهرات زنان، عده‌ای از مدرسین حوزه علمیه مشهد هم دروس حوزه را تعطیل کردند (مراسان، شماره بازیابی ۱۵۸۱: ۶۳؛ شماره بازیابی ۴۱۳: ۷۶؛ شماره بازیابی ۱۵۶۵: ۱). مدرسین مدارس علوم دینی نواب، سلیمان‌خان و میلانی هم سر کلاس حاضر نشدند. آنها با اجتماع در مقابل مسجد ملاحیدر بازداشت تعدادی از زنان، تبعید آیت‌الله خامنه‌ای و شیخ علی تهرانی و توهین روزنامه آفتاب شرق را محکوم کردند (مراسان، شماره بازیابی ۲۰۸۱: ۱۰-۱۱). با اوج‌گیری اعتراض‌ها، سازمان امنیت خراسان دستور داد «پیش‌بینی‌های لازم به منظور جلوگیری از هرگونه تظاهرات احتمالی و همچنین حفاظت محل روزنامه آفتاب شرق معمول و نسبت به شناسایی و دستگیری محرکین اقدام نمایند» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۳۸/۱۰).

دستگیری گسترده عاملین تظاهرات

با دستور مستقیم پرویز ثابتی، قرار شد دانشجویان دختر دانشگاه فردوسی اخراج و اسامی آنها به ساواک مرکز ارسال گردد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۳۶/۱۰). شیخان در نامه‌ای به ریاست دانشگاه فردوسی با عنوان «دانشجویان اخلاک‌گر» با استناد به این‌که حضور

این دانشجویان با سالم‌سازی محیط دانشگاه منافات دارد، دستور داد از ادامه تحصیل آنها ممانعت به عمل آید (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۴۸/۱۰). لذا دو دانشجوی خانم در دانشسرای راهنمایی تحصیلی مشهد اخراج شدند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۴۷/۱۰). ضمن این که پرویز ثابتی دستور داد: «به وسیله شهرداری اسامی همه اعضاء مکتب عصمتیه تهیه و سپس این سازمان از هم پاشیده شود، مردان نقابداری که گاهی در مشهد تظاهراتی می‌کنند نیز باید با این زنان مرتبط باشند و باید شناخته شوند» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۶۰/۱۰-۱۶۱ و ۱۷۹). این دستور سریع اجرا و از ادامه فعالیت مکتب عصمتیه ممانعت به عمل آمد. در همین ارتباط محمدرضا مظلوم بنگاه‌دار که حسینیه را در اختیار قرار داده بود و علی‌اکبر توکلی مقدم که در اجتماع زنان روضه‌خوانی کرده بود به‌عنوان متهمین حادثه دستگیر و برای بازجویی در اختیار ساواک قرار گرفتند.

از جمله بازداشت‌شدگان تظاهرات روز هفدهم دی‌ماه، عصمت شریعتی مزینانی خواهرزاده علی شریعتی بود. ثابتی درباره او که تکسین آزمایشگاه بیمارستان شاهرضا و وابسته به دانشگاه فردوسی بود این طور دستور داد: «عصمت شریعتی نیز از طریق دادگستری تعقیب و دانشگاه اگر می‌تواند به خدمت او خاتمه دهد» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۴۴/۱۰). در این تظاهرات همچنین دختر آیت‌الله سیدعلی موسوی مددی نجفی بازداشت شد. بازداشت او که برادرانش جزو زندانیان سیاسی بودند باعث شد تا تعطیلی دروس آیت‌الله سیدعبدالله شیرازی، آیت‌الله مرعشی، صالحی، شیخ علی فلسفی تنکابنی، واعظی بربری، میرزا علی تهرانی، شیخ ابوالقاسم روحانی و آیت‌الله مروارید در روز نوزدهم دی‌ماه، به این دستگیری‌ها نسبت داده شود. این در حالی بود که دو روز از انتشار مقاله جعلی رشیدی مطلق در روزنامه اطلاعات می‌گذشت و فضای حوزه علمیه قم و دیگر حوزه‌های دینی کشور ملتهب بود (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۷۱/۱۰).

بازتاب تظاهرات زنان در هفده دی‌ماه سال ۱۳۵۶ تا ماه‌ها ادامه داشت و عکس‌هایی از آن در اغلب منازل (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۱/۲۴۸ و ۲۴۹) و در شهرهای دیگر از جمله در مدرسه راهنمایی تحصیلی دخترانه کتابیون قریه گلوگاه از توابع بهشهر، (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۱۹۹۹: ۱۲۹/۵)، مسجد حظیره یزد، (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان یزد، ۲۰۱۵: ۳/۱۷۷ و ۲۶۸)، تعدادی از مدارس راهنمایی و دبیرستان‌های شهرستان سبزوار (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۱۹۹۹: ۵/۲۹۴)، و حتی برای رؤسای برخی ادارات دولتی ارسال گردید (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۷۶/۱۲). در نوروز سال ۵۷ پاکت‌های حاوی کارت تبریک برای رؤسای ادارات دولتی در کاشمر ارسال شد که داخل آن عکسی از راهپیمایی زنان مسلمان خراسان گذاشته و روی عکس نوشته شده بود (ما زنان مسلمان خراسان آزادی خواهران در بند را خواهانیم)، در پشت کارت هم با خودکار آبی نوشته شده است: عید ما روزی باشد عید

مطلق، که به جنبش درآید پرچم حق، عید ما عید خون است^۱ (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۰۴/۱۱).

برپایی مراسم چهلمین روز شهدای قم و تبریز

با نزدیک شدن به مراسم چهلمین روز شهدای نوزدهم دی‌ماه قم، گروه‌های مذهبی و انقلابی برنامه‌ریزی گسترده‌ای را برای برپایی مراسم انجام دادند. در مشهد اعلامیه‌ای دستنویس با امضای «جامعه زنان مذهبی خراسان» منتشر شد که در بخشی از آن آمده بود: «ما جامعه زنان مذهبی خراسان به پیروی از فرامین مطاع زعیمان و پیشوایان مذهبی‌مان و نیز به منظور تجلیل و بزرگداشت مقام شهیدان قم و تبریز و هم به خاطر ابراز همدردی و عرض تسلیت به بازماندگان محترم آن شهیدان، در ایام فروردین امسال از انجام هرگونه مراسمی به‌عنوان ایام نوروز خودداری می‌نماییم» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۵۴/۱۱).

از جمله شگردهای رژیم در ماه‌های پایانی سال ۱۳۵۶ شایعه‌سازی در جامعه، و ارتباط ناامنی وضعیت کشور با اقدامات نیروهای انقلاب بود. از جمله این شایعات حمله به زنان بی‌حجاب و اسید پاشیدی به سوی آنها توسط افراطیون مذهبی بود (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۴۶/۱۲ و ۱۸۹)؛ همچنین شایعاتی در مشهد درباره اذیت و آزار دختران و زنان بی‌حجاب پیرامون دانشگاه تهران منتشر شد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۷/۱۲)؛ حکومت از ترفند شایعه پراکنی بهره‌ای نبرد، چرا که روز ۱۳۵۶/۱۱/۲۹، زنان چادری مشهد باری دیگر حماسه آفریدند. آنها پرچم سفیدی را حمل کردند که روی آن نوشته شده بود «چهلمین روز شهادت مسلمانان آزاده قم را به عموم مسلمین تسلیت و بدین‌وسیله اعمال و رفتار آنان را تأیید می‌نماییم» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۱۸/۱۰)؛ در روزهای بعد هم هشتاد نفر زن چادر مشکی در پائین خیابان مشهد دست به راهپیمایی زدند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۹۲/۱۰).

ساواک که از هماهنگی زنان انقلابی مشهد برای چهلم شهدای تبریز اطلاع داشت دستور داد تا از اجتماع آنها در صحن حرم مطهر جلوگیری گردد. با این حال در روز نهم فروردین ماه گزارش شد: «خانم‌های شرکت کننده در تظاهرات قصد دارند به تدریج در یکی از صحنین حرم مطهر (احتمالاً صحن کهنه) اجتماع و شعار پارچه‌ای که همراه دارند باز نموده و مبادرت به دادن شعار مضره و پخش تراکت و اعلامیه بنمایند» (مراسان، شماره بازبایی ۲۱۰۷: ۹۹-۱۰۱). در این زمان مبارزات زنان چادری مشهد به حدی بود که ساواک و شهربانی مشهد جلسات خانگی زنانه را تحت کنترل قرار داد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۰۶/۱۱).

۱. عبارت صحیح شعر چنین است: بود آن روز بر ما عید مطلق که در جنبش درآید پرچم حق.

بازداشت دختر شیخ ابوالحسن شیرازی

بعد از بزرگداشتی که در خردادماه برای سالگرد دکتر علی شریعتی توسط خانمها برگزار شد و زنان شعارهای «سرور آزادگان خمینی، خمینی خدا نگهدار تو، شریعتی شاد باشد روح تو» سر دادند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۱۹۹۹: ۴۴۶/۶)؛ روز ۱۳۵۷/۵/۲۳ و بعد از جلسه روضه در مسجدالرضای مشهد، جمعی از زنان مشهد از جمله فرزانه طالقانی و یازده نفر دیگر که در خیابان پهلوی در حمایت از امام خمینی(ره) شعار داده بودند بازداشت و تحویل دادرسی مشهد شدند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۴۲/۱۳). گزارش شهربانی استان که حاوی جزئیات بیشتری درباره راهپیمایی زنان است تعداد دختران بازداشت شده را ۷ نفر، مردان را ۹ نفر و ۲ نفر هم در خیابان بهار اعلام کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۳۳/۱۳). ریاست ساواک خراسان توضیح داد که بازداشت شدگان افراد شرکت کننده در جلسات مذهبی بودند که در منزل حاجی سالک برگزار و خانمی به نام زندی^۱ آنها را با سخنان تحریک‌آمیز تحریک به تظاهرات کرده است (آیت‌الله حاج شیخ عباس واعظ طبسی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۱۵: ۴۸۸).

بازداشت زنان مذهبی مشهد موجب شد تا دیگر زنان با چادر مشکی و با نهادن قرآن بر سر و سر دادن شعار، به تظاهرات خیابانی دست بزنند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۰۹: ۱۵۳/۹). رهبری زنان را دختر شیخ ابوالحسن مقدس شیرازی برعهده داشت. با دستگیری ایشان، عده‌ای از روحانیون و زنان جهت آزادی وی، در منزل آیت‌الله شیرازی متحصن شدند (ساکماق، سند شماره ۶۲۰۴۲: شهید حجت‌الاسلام سید عبدالکریم هاشمی نژاد به روایت اسناد ساواک، ۱۹۹۸: ۷۷۷). آنها شب را در بیت آیت‌الله شیرازی سپری کردند و مهدی نوغانی و سیدحسین موسوی جهان‌آبادی علیه حکومت سخن گفتند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۰۹: ۱۵۳/۹).

در گزارش ساواک خراسان مجموع متحصنین اعم از روحانی، طلبه، زن و جوان‌های زیر ۱۸ سال، ۲۵۰ نفر اعلام شد که چهل نفر زن و بقیه مرد و جوان و نوجوان بودند (آیت‌الله حاج شیخ عباس واعظ طبسی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۱۵: ۴۸۸). گمانه‌زنی ساواک این بود که در روزهای آتی تعداد بیشتری جهت آزادی زنان در منزل آیت‌الله شیرازی تجمع خواهند کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۶۵/۱۳ و ۳۶۶).

از جمله اقدامات متحصنین این بود که محمد مهدی نوغانی درباره آزادی زنان، تلفنی رئیس شهربانی را تهدید کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۱۳-۷۸). روز بیست و ششم مردادماه، مغازه‌های بازار و نماز جماعت مسجد حاج ملاحیدر تعطیل شد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۸۳/۱۳). خبر تحصن توسط تیمسار سرلشگر

۱. فاطمه زندی از شاگردان آیت‌الله شیخ غلامحسین تبریزی و آیت‌الله شیخ ابوالحسن شیرازی و از پایه‌گذاران مدرسه علمیه حضرت زهرا سلام الله علیها در مشهد است.

نشاط^۱ در نوشهر به اطلاع محمدرضا پهلوی رسید و تصمیم گرفته شد که «آیت‌الله شیرازی به وسیله‌ی پسرش (سید محمدعلی) از منزل به قریه گلستان^۲ (محل بیلاقی) نقل مکان داده شود و به متحصنین اعلام شود که منزل را ترک نمایند و در صورت عدم توجه به اخطار پلیس مبنی بر خروج از منزل، به وسیله‌ی گاز اشک‌آور آنان را متفرق نمایند» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۳۷۷/۱۳).

به‌رغم این که در اداره کل سوم، در ذیل گزارش تحسن در بیت آیت‌الله شیرازی، نوشته شد: «تسلیم در مقابل این تحسن‌ها و درخواست‌ها، موجب تجری عناصر اخلاک‌گر خواهد شد» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۴۰۷/۱۳). ساواک مشهد، برای پایان دادن به تحسن مجبور شد صدیقه شیرازی را از زندان آزاد کند. روز نهم دی‌ماه ۱۳۵۷ انقلابیون با حمله به سوی زندان زنان، ۶۲ زن بازداشت شده را آزاد کردند (جان سکندی و ذاکری‌راد، ۲۰۰۵: ۱۰۴؛ خراسان، ش ۸۸۲۸، ۱۰/۱۰/۱۹۷۹: ۴). برداشت نهایی اداره کل سوم ساواک از بازداشت زنان این بود که «دستگیری خانم‌ها احساسات مردم را علیه هیئت حاکمه تحریک و باعث تجری مردم می‌شود؛ چون در مورد نحوه بازجویی شیعاتی که شنیده شده، مردم به هیچ‌وجه حاضر نیستند خانم‌ها و دختران آنان تحت بازجویی قرار گیرند...» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۴۰۶/۱۳ و ۴۰۷).

حضور فعال زنان چادری در تظاهرات

ساواک خراسان سعی کرد با استناد به فتوای آیت‌الله شیرازی مبنی بر جایز نبودن شرکت زنان در تظاهرات، آنها را از حضور در خیابان‌ها بازدارد، (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۱۲/۱۶)؛ اما آنها پای ثابت همه راهپیمایی‌ها در مشهد و دیگر شهرهای خراسان بودند. (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان شمالی، ۲۰۲۲: ۱۱۷/۳ و ۱۱۸) از ساعات اولیه صبح روز نهم شهریور، مردم مشهد در مقابل منزل آیت‌الله سید عبدالله شیرازی اجتماع کردند. حضور «خانم‌های چادری» در این اجتماع آن را متفاوت کرده بود (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۰۶/۱۴). روز هفدهم شهریور در اثر تیراندازی مأمورین، اولین زن شهید انقلاب اسلامی در مشهد ثبت شد. نامبرده انیس خورشید نام داشت. مأمورین امنیتی در ساعت ۸ شب، درباره «آخرین وضعیت تظاهرات کنندگان» و آنچه طی این روز اتفاق افتاده بود چنین نوشتند: «ساعت ۱۸/۲۰ عده‌ای در حدود ۵۰۰ نفر از تظاهرکنندگان در خیابان جنت و پشت باغ ملی، مبادرت به دادن شعار تحت عنوان به همت خمینی، شاه تو را می‌کشیم، نموده‌اند... در برخورد روز جاری بین مأمورین و تظاهرکنندگان در خیابان‌های بلوار انقلاب، تهران، ضد، فلکه برق، میدان پهلوی و فلکه آب، تعداد ۱۴ نفر مورد اصابت

۱. تیمسار سرلشگر علی نشاط آخرین فرمانده گارد جاویدان بود که پس از پیروزی انقلاب اسلامی محاکمه و در ۲۲ فروردین ماه سال ۱۳۵۸ اعدام شد.

۲. روستای گلستان واقع در ۵ کیلومتری شهر مشهد، از روستاهای خوش آب و هوای مشهد است.

گلوله واقع که دو نفر به نام‌های حسین حسینی ۴ ساله، خانم انیس خورشید ۳۵ ساله فوت و حال پسر بچه ۱۴ ساله‌ای رضایت بخش نیست و ۱۱ نفر بقیه، تحت عمل جراحی قرار گرفته‌اند. در جریان روز جاری، تعداد ۲۱ نفر دستگیر که تحت بازجویی می‌باشند» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۱۷/۱۴). روز سی‌ام مهر در حالی که ۱۵۰۰ نفر در مقابل منزل آیت‌الله شیرازی اجتماع کرده بودند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۰۳: ۶۹۷/۱۳). گروهی «از زنان مشهدی که شوهران‌شان در زندان هستند در مقابل اداره پست این شهر اجتماع کردند. آنها خواستار آزادی هر چه زودتر شوهران‌شان بودند» (اطلاعات، ش ۱۵۷۴۰، ۱۹۷۸/۷/۳۰: ۱۸). حضور آنها با چادر مشکی در راهپیمایی چنان بود که واژه «بانوان چادر مشکی» به واژه‌ای پُرکاربرد در گزارش‌های ساواک تبدیل شد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۸۳/۱۶). زنان چادر مشکی در اغلب شهرها از جمله در بابل، بندرعباس، قم، اصفهان، تهران، ساری، همدان، قروه و دیگر شهرها حضوری فعال داشتند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۰۵: ۴۵۲/۱۹: انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان اصفهان، ۲۰۰۴: ۲۳۵/۲: آیت‌الله شیخ شهاب‌الدین اشراقی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۱۳: ۳۳۷: انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۰۵: ۴۶۰/۱۷: انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۰۲: ۱۳۶/۱۰: انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۰۴: ۳۳۱/۱۵: انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۱۹۹۸: ۱۲۶/۲: انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان مازندران، ۲۰۱۸: ۲۲۲/۱۰: انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، روزشمار استان همدان، ۲۰۱۰: ۱۷۸/۲: شهید آیت‌الله دکتر سیدمحمد حسینی بهشتی، ۲۰۰۱: ۳۵۰؛ جلوه محراب، شهید آیت‌الله سیدمحمدعلی قاضی طباطبایی به روایت اسناد ساواک، ۱۹۹۹: ۵۰۰). در شهرهای دیگر هم وضعیت به همین منوال بود (حسینیان، ۲۰۰۶: ۲۲۱: دالوند، ۲۰۰۶: ۲۱۱/۲: رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک، داریوش همایون، ۱۹۹۹: ۲۵۴). به‌طوری‌که این منظره برای گردشگران خارجی هم جالب و تعجب‌آور بود (خواندنی‌ها، ش ۱۵، مورخ ۱۹۷۸/۱۰/۲: ۲۱ و ۷۵). تعداد آنها در تجمعات اعتراضی گاه‌ب‌گاه بیشتر از مردان بود (اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۹۹/۱۸ و ۱۳۰).

در تقابل با این حضور، شیخان که از پوشیدن چادر مشکی توسط دختران دانشجو می‌ترسید این طور حدس زد که «ممکن است طرحی در دست اجرا باشد» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۹۷/۱۵). همین ترس درونی باعث شد تا در راهپیمایی فرهنگیان در شهر مبارکه اصفهان، چادرهای زنان را از سرشان کشیدند (کیهان، ش ۱۰۶۰۳، مورخ ۱۹۷۸/۸/۸: ۱۵).

تحصن زنان در بیت آیت‌الله قمی

با بازگشت آیت‌الله طباطبایی قمی به مشهد، بار دیگر بیت ایشان در زمره پایگاه‌های فعال و انقلابی مشهد قرار گرفت. در تاریخ ۱۳۵۷/۸/۲۱، «اعلامیه‌ای به امضاء بانوان مدرس حوزه علمیه مشهد» در بین مردم پخش گردید که در آن از مردم خواسته شده بود «به منظور مبارزه با قدرت‌های استعمارگر روزهای

۲۴ و ۵۷/۸/۲۵ در منزل آیت‌الله قمی روزه سیاسی خواهند گرفت» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۱۱/۱۷، ۱۳۰ و ۱۴۷). روز ۲۳ آبان و قبل از آغاز تحصن، میرزا علی تهرانی در منزل آیت‌الله شیرازی درباره حکومت اسلامی سخنرانی کرد و در ادامه تجمع کنندگان با خروج از بیت ایشان و با سرپرستی شیخ شمس به طرف حرم رضوی تظاهرات کردند. در داخل حرم نیز یکی از طلبه‌ها اعلامیه مربوط به اعتصاب غذای زنان را قرائت کرد (آیت‌الله العظمی سید عبدالله شیرازی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۱۶: ۴۲۱) برنامه‌ریزی برای هماهنگی و چگونگی اجرای تحصن توسط خانم «فاطمه سیدخاموشی معروف به طاهرا» مؤسس مکتب نرجس صورت گرفت (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۹۱/۱۷). در پی این فراخوان از صبح روز بیست و چهارم آبان تحصن عده‌ای از زنان مشهد همراه با روزه سیاسی در منزل آیت‌الله قمی آغاز شد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۷۸/۱۷). خبرگزاری پارس تعداد زنان متحصن را ۵۰۰ نفر اعلام کرد (فرهمنده، ۲۰۰۵: ۵۰۳). در روز دوم تحصن، طاهر احمدزاده که به تازگی از زندان آزاد شده بود در جمع متحصنین سخنرانی کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۹۵/۱۷). روز ۲۶ آبان نیز شیخ مروی برای آن‌ها سخنرانی کرد. ایشان با اشاره به اعتصاب کارگران شرکت نفت و همبستگی زنان و دختران دانش‌آموز به این انقلاب، خواستار برقراری حکومت اسلامی به رهبری آیت‌الله خمینی شد. وی در پایان سخنرانی با محکوم کردن دولت نظامی، آزادی زندانیان سیاسی و اخراج خارجی‌ان از کشور را درخواست کرد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۲۸/۱۷). همچنین در این روز مدت ۴۸ ساعته تحصن زنان با صدور قطعنامه‌ای پایان یافت. زنان مشهدی که سابقه تجمع در بیت این مرجع را قبلاً هم داشتند، (شهید حجت‌الاسلام سید عبدالکریم هاشمی‌نژاد به روایت اسناد ساواک، ۱۹۹۸، ۸۰۹) به طرف منزل آیت‌الله شیرازی راهپیمایی کردند (آیت‌الله العظمی سید عبدالله شیرازی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۱۶: ۴۰۲). تعداد اجتماع کنندگان در بیت بالغ بر سه هزار نفر بود. مهم‌ترین محورهای قطعنامه صادر شده از سوی زنان متحصن عبارت بود از: برقراری حکومت اسلامی، آزادی زندانیان سیاسی، لغو حکومت نظامی، لغو سانسور و دایر شدن محافل مذهبی بانوان خراسان (فرهمنده، ۲۰۰۵: ۵۰۳).

سالگرد کشف حجاب

فعالیت زنان در ماه‌های منتهی به پیروزی انقلاب بیشتر شد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۰۵: ۷۷/۱۷، ۲۵۱ و ۴۹۹؛ آیت‌الله حاج شیخ عباس واعظ طبسی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۱۵، ۵۹۰). به مناسبت هفدهم دی‌ماه سال ۱۳۵۷ مصادف با سالروز حادثه کشف حجاب، دو راهپیمایی در نظر گرفته شده بود. راهپیمایی اول به مناسبت ابراز انزجار از کشف حجاب دوران رضاخان بود که از سوی آیت‌الله سیدحسن طباطبائی قمی فراخوان داده شده بود (ساکماق، سند شماره ۲۸۷۸۶/۱؛ انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۰۷: ۲۶۰/۲۳). در این فراخوان که روز پانزدهم دی‌ماه صادر و در مسجد گوهرشاد توزیع

شد با اشاره به سیاست‌های غلط حکومت پهلوی در دور کردن مردم از هویت ملی و اسلامی، از کشف حجاب به شدت انتقاد شده بود. در ادامه این اعلامیه از مردم مشهد خواسته شده بود که «... به منظور حفظ عفت و مبارزه با رژیم فاسد و کلیه آثار و خیانت‌ها و فسادهایش روز یکشنبه ۸ صفر / ۱۷ دی با همان زی و لباس کاملاً اسلامی پس از کسب اجازه شوهر و پدر و مادر در منزل اینجانب تجمع تا مراسم راهپیمایی با آرامش در کمال نظم بدون شعار برگزار شود و ضربه کوبنده‌ای دیگر بر پیکر رژیم در حال سقوط وارد آید و بدین وسیله وفاداری و همبستگی همه جانبه خود را با نهضت اسلامی اعلام دارند و مناسب است در شهرستان‌های دور که نمی‌توانند در برنامه مشهد مقدس شرکت کنند در همان محل خود این برنامه را اجرا نمایند» (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۱۹۳/۲۱ و ۱۹۴). همچنین آیت‌الله شیرازی نیز از کلیه زنان مشهد خواستند تا در تظاهرات این روز شرکت نمایند (آیت‌الله العظمی سید عبدالله شیرازی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۱۶: ۴۶۱).

دومین راهپیمایی از سوی آیت‌الله خامنه‌ای در روز پانزدهم دی‌ماه در سخنانی که در مراسم مسجد گوهرشاد ایراد کرد؛ از مدرسه علمیه نواب اعلام شد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۱ / ۲۱۳).

از ساعات اولیه صبح روز هفدهم دی‌ماه در حالی که بازار رضا و سایر مغازه‌های شهر مشهد، ادارات دولتی و بانک‌ها مانند روزهای قبل تعطیل و یا نیمه تعطیل بود، تعدادی از زنان که به فراخوان مراجع مشهد لیبیک گفته بودند، ابتدا در مقابل بیت آیت‌الله قمی اجتماع و سپس راهی حرم شدند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۰۷: ۳۵۷/۲۳). عده‌ای دیگر از خانم‌های دانشگاهی نیز بعد از اجتماع در میدان شاه، از طریق خیابان نادری به طرف حرم حرکت و یکی از آن‌ها در مقابل منزل آیت‌الله شیرازی طی سخنانی آزادی زنان و حادثه روز هفدهم دی‌ماه را محکوم کرد. روزنامه خراسان در گزارشی از حوادث این روز، تعداد زنان را متجاوز از ۲۰۰ هزار نفر اعلام کرد (خراسان، ش ۸۰۴۷، مورخ ۱۸/۱۰/۱۹۷۸: ۱). آن‌ها عکس‌هایی از امام خمینی(ره)، دکتر شریعتی و تعدادی از کشته‌شدگان و همچنین پلاکاردهایی حاوی شعارهای نهضت ما حسینی، رهبر ما خمینی، بختیار، مزدور بی‌اختیار، به حق قرآن شاه تو را می‌کشیم، فلسطین قهرمان قلب ماست. مرگ بر کد ۶۶ را همراه داشتند. با ورود آنها صحن حرم، سیدحسین موسوی خراسانی برای آنها سخنرانی (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۱/۲۱۸) و در پایان قطعه‌نامه قرائت و اعلامیه امام درباره غیرقانونی بودن دولت بختیار (صحیفه امام، ۲۰۰۰: ۵ / ۴۲۶-۴۲۸) خوانده شد (شمس‌آبادی، ۲۰۱۰: ۳۳۴).

بخشی از این جمعیت عظیم را دختران دانشجو تشکیل می‌دادند. آنها با پوشیدن چادر از محل دانشکده‌های ادبیات و پزشکی برای شرکت در این تظاهرات، عازم حرم مطهر شدند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان رضوی، ۲۰۲۱: ۲۱/۲۱۹). در این روز همچنین در برخی از شهرهای استان از جمله بجنورد و سبزوار نیز زنان تظاهرات کردند (کیهان، ش ۱۰۶۰۷، مورخ ۱۲/۸/۱۹۷۸: ۷). در بیرجند نیز حدود هزار زن مذهبی که در بین آنها دانش‌آموزان مدارس دختر نیز حضور داشتند، با حمل

پلاکاردهایی از امام خمینی(ره) و سر دادن شعار استقلال، آزادی و بزرگترین آزادی زن حجاب اوست، زنان ایران آزادیم، دست بیعت با خمینی داده‌ایم و قسم به رهبر زنان فاطمه، نداریم از کشته شدن واهمه در خیابان راهپیمایی کردند (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان خراسان جنوبی، ۲۰۲۲: ۴۵۹/۲).

درباره برپایی راهپیمایی دوم در مشهد چون گزارشی از آن در سوابق و اسناد ساواک و شهربانی وجود ندارد، به احتمال زیاد این مراسم انجام نشده است؛ هر چند در روزهای بعد گزارش‌ها زیادی از حضور فعال زنان در تظاهرات وجود دارد (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۲۰۰۷: ۱۵۷/۲۵؛ بولتن خبرگزاری پارس، ش ۳۰۱: ۱ و ۲).

نتیجه‌گیری

زنان استان خراسان از همان اولین سال‌های آغاز نهضت امام خمینی(ره) در قالب انجمن‌های اسلامی زنان فعالیت‌های دینی و سیاسی خود را آغاز کردند. آغاز این فعالیت‌ها با برپایی مجالس زنانه خانگی که به صورت دوره‌ای و در مناسبت‌های مختلف دینی به صورت مخفیانه برگزار می‌شد، شکل گرفت. مکتب عصمتیه و مکتب نرجس به عنوان دو نهاد علمی دینی به ترتیب با تلاش‌های شهربانو صفری و خانم طاهایی به عنوان مراکز علمیه خواهران نقش مهمی در روشنگری به دیگر زنان استان ایفا کردند. آنها با تربیت علمی و اخلاقی زنان و دختران جوان، اعزام مبلغ دینی به شهرها و روستاهای خراسان، راه‌اندازی نهضت مطالعه کتاب‌هایی که عمده آنها از نظر حکومت مضر قلمداد و معرفی شده بود، در راستای روشنگری و آگاه‌سازی جامعه زنان استان تلاش کردند.

با آغاز سال ۱۳۵۶ فعالیت‌های زنان مشهد وارد مرحله جدیدی شد. آنها در خردادماه با اجتماع در بیت آیت‌الله شیرازی خواهان اقدام لازم برای آزادی بستگان و شوهرانشان شدند. توهین روزنامه شرق به امام خمینی(ره) و دیگر مخالفین حکومت پهلوی، باعث ایجاد همبستگی و انسجام بیشتر آنها شد و نهضت زنان خراسان را در مبارزه علیه رژیم شاهنشاهی مصمم‌تر ساخت. حکومت سعی کرد با انتشار شایعاتی مبنی بر اسیدپاشی به زنان بی‌حجاب و اذیت و آزار دختران از سوی افراطیون مذهبی، فضای جامعه را ناآرام جلوه دهد، اما این شگردها بی‌اثر ماند و جامعه زنان مذهبی خراسان با صدور اعلامیه‌ای از برپایی نوروز ۵۷ خودداری و در چهلم شهدای حوادث قم و تبریز به سوگ نشستند. در هفدهم شهریور اولین زن انقلابی خراسان به عنوان اولین شهیده استان خراسان نامش ثبت گردید. این موضوع حضور زنان را در خیابان‌ها بیشتر و پررنگ‌تر کرد. سازمان امنیت خراسان تلاش کرد با استناد به فتوای برخی از مراجع، درباره جایز نبودن شرکت زنان در تظاهرات، از حضور آنها در خیابان‌ها جلوگیری کند، اما حضور زنانی که با چادر مشکی و همه روزه در تظاهرات حاضر بودند باعث شد تا اصطلاح «زنان چادر مشکی» به یکی از واژه‌هایی پُرکاربرد در اسناد ساواک خراسان تبدیل گردد. در مواجهه با نهضتی که به تازگی شروع شده بود، رژیم در برخی از شهرها متوسل به کشف حجاب اجباری و کشیدن چادر از سر زنان شد. اسناد

بیانگر آن است که به تدریج و با نزدیک شدن به پیروزی انقلاب اسلامی، درخواست‌های نهضت زنان خراسان هم دچار تغییراتی معنادار گردید. آنها اگر چند سال قبل خواهان آزادی برای بستگان و شوهرانشان بودند، اما این بار با اعتصاب در بیت آیت‌الله قمی، بر تشکیل حکومت اسلامی و بازگشت امام خمینی(ره) به کشور تأکید کردند.

References

- Abbas-zadeh, Siros (2021). "Investigating the role of Shiite revolutionary women in the Islamic Revolution of Iran", Research History, (No. 82), pp. 67-94. (In Persian)
- Abul Qasimi, Abbas (1979). *The Role of Women in the Islamic Revolution*, Tehran: Al-Fath. (In Persian)
- Akbari, Morteza (2015). "Documentary studies about the role of women in Ilam province in the process of the Islamic revolution of Iran (1962-1978)", studies of the pattern of Iranian Islamic progress, (number 8), pp. 110-90. (In Persian)
- *Ayatollah Haj Sheikh Abbas Vaez Tabasi according to Savak documents*, (2015). Tehran: Historical Documents Center. (In Persian)
- *Ayatollah Sheikh Shahabuddin Eshraghi according to Savak documents*, (2013). Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *Daily history of Iran from the constitution to the Islamic revolution* (1993). Volume 2, Tehran: Govtar Publishing. (In Persian)
- Dalvand, Hamidreza (2006). *Islamic revolution in Lorestan*. C2. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. (In Persian)
- Eshghi, Lily (2000). *Our time between times, Imam, Shia and Iran*, Ahmad Naqibzadeh (translator). Tehran: Center for Recognizing Islam and Iran. (In Persian)
- Farhamand, Jalal (2004). *Government on the eve of the Islamic revolution (documents from the last years of Pahlavi)*. Tehran: Institute of Contemporary History of Iran. (In Persian)
- *Grand Ayatollah Seyyed Abdullah Shirazi according to Savak documents*, (2016). Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- Hosseinian, Ruhollah (2006). *A year of struggle to overthrow the Shah's regime*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. (In Persian)
- Information, No. 11009, dated 7/11/1962.
- Information, No. 15740, dated 7/30/1978.
- *Islamic revolution according to SAVAK documents; Khorasan Razavi province*, (2021). C. 3. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *Islamic revolution according to SAVAK documents; North Khorasan province*, (2021). C. 1. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *Islamic revolution according to SAVAK documents; South Khorasan Province*, (2022). C. 1. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)

- *Islamic revolution according to SAVAK documents; South Khorasan Province*, (2022). C. 2. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *Islamic revolution according to the documents of Savak*, (2002). C. 10. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *Islamic revolution according to the documents of Savak*, (2009). C. 3. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *Islamic revolution according to the documents of SAVAK, daily newspaper of Hamadan province*, (2010). C2, Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *Islamic revolution according to the documents of Savak, Isfahan province*, (2004). C.2. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *Islamic revolution according to the documents of Savak, Yazd province*, (2014). C3. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- Islamic Revolution Document Center, retrieval number 1565, page 1.
- Islamic Revolution Records Center, retrieval number 1581, p. 63.
- Islamic Revolution Records Center, retrieval number 2081, pp. 10-11.
- Islamic Revolution Records Center, retrieval number 2107, pp. 101-99.
- Islamic Revolution Records Center, retrieval number 413, p. 76.
- Jalali Azizian, Hassan (2012). *Political Biography of Martyr Hasheminejad*, Tehran: Center for Documents of the Islamic Revolution. (In Persian)
- Jalali, Gholamreza (1999). *Mashhad at the dawn of Imam Khomeini's movement*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian)
- *Jaloh Mihrab, Martyr Ayatollah Seyyed Mohammad Ali Qazi Tabatabai according to the documents of Savak* (1999). Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- Jan Sekandari, Ali and Zakari-Rad (2004). *Bloody Sunday of Mashhad 1978*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. (In Persian)
- Khorasan, No. 8047, dated 18/10/1978.
- Khorasan, No. 8296, dated 22/10/1977.
- Khorasan, No. 8305, dated 2/11/1977.
- Khorasan, No. 8306, dated 4/11/1977.
- Khorasan, No. 8828, dated 10/10/1979.
- Khorramshad, Mohammad Bagher (2013). "Reflection of Iran's Islamic Revolution in theories of revolution, the birth and formation of the fourth generation of theories of revolution", *Sociology of Iran*, Volume 5, (Number 3), 95. (In Persian)
- Khorramshad, Mohammad Baqer (1998). "Foucault and the Islamic Revolution: Spiritualism in Politics", *Matin*, Year 1, (Number 1), 209-224. (In Persian)
- Kihan, No. 10603, dated 8/8/1978.
- Kihan, No. 10607, dated 12/8/1978.
- *Martyr Ayatollah Dr. Seyyed Mohammad Hosseini Beheshti*, (2001). Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *Martyr Hojjat-ul-Islam Seyyed Abdul Karim Hasheminejad according to SAVAK documents* (1998). Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- Mazaheri, Abuzar (2005). "Theories of revolution and the revolution of theories", *Marafet magazine*, (No. 90), 78-82. (In Persian)

- Melazinei, Hamidreza (2022). *The face of Qazvin women in the Islamic revolution: the oral narrative of the women and people of Qazvin in the Islamic revolution*. Qazvin: Kamini Publications. (In Persian)
- Naqdipour, Mahmoud (2016). "Investigation of women's political participation in the process of formation, stabilization and continuation of the Islamic Revolution of Iran", *Political Sciences*, (No. 40): 49-69. (In Persian)
- National Library and Documents Organization of Iran, Document No. 293-133196.
- Organization of Documents and National Library of Iran, Document No. 293-132612.
- Organization of Documents and National Library of Iran, Document No. 297-52050.
- Organization of Documents and National Library of Iran, Document No. 293-134745.
- Organization of Documents and National Library of Iran, Document No. 998-3295.
- Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi, Documents No. 77016, 62042 and 1/28786.
- Padayar, Hossein and Parvan (2004). *Islamic Revolution in Bojnoord*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian)
- Pahlunamah magazine, number 4, 1963.
- Pars news agency bulletin, number 301.
- Pasandideh, Mohammad (2015). *Khorasan Seminary, with an introduction by Mohammad Vaezzadeh Khorasani*. Mashhad: Islamic Research Foundation. (In Persian)
- Purizdan Parast, Seyyed Mohammad Hashim (2015). *Along with the people in the Islamic revolution*. C1. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. (In Persian)
- Rajabi, Mohammad Hassan (1990). *Imam Khomeini's political biography (from the beginning to his emigration to Paris)*. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
- Razavi, Seyedah Azita and Fatahi (2019). *Islamic revolution according to the women of Chaharmahal and Bakhtiari*. Tehran: Surah Mehr Publishing Company. (In Persian)
- Readings, number 15, dated 2/10/1978.
- Shakri, Ramzan Ali (1980). *The Islamic Revolution and the people of Mashhad from the beginning to the establishment of the Islamic Republic*. Mashhad: Bina. (In Persian)
- Shamsabadi, Hassan (2010). *The role of Mashhad scholars in the Islamic revolution*. Tehran: Imam Khomeini Editing and Publishing Institute. (In Persian)
- Shojayan, Mohammad (2012). *Islamic revolution and cultural approach (the effect of Iran's Islamic revolution on theories of revolution)*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. (In Persian)
- Sidi Farrukhed, Seyed Mehdi and colleagues (2015). *Mashhad, a look at its history, culture and glory*. Mashhad: Hor Mehr. (In Persian)
- *The Islamic Revolution according to the documents of Savak*, (1998). C2. Soroush, Tehran. (In Persian)
- *The Islamic revolution according to the documents of Savak*, (1999). C5. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *The Islamic revolution according to the documents of Savak*, (1999). C6. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *The Islamic revolution according to the documents of Savak*, (2003). C. 13. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)

- *The Islamic revolution according to the documents of Savak*, (2004). C. 15. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *The Islamic revolution according to the documents of Savak*, (2005). C. 19. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *The Islamic Revolution according to the documents of Savak*, (2005). C. 17. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *The Islamic revolution according to the documents of Savak*, (2007). Volume 23, Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *The Islamic revolution according to the documents of Savak*, (2008). C25. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *The Islamic revolution according to the documents of Savak*, (2009). C9. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *The Islamic revolution according to the documents of Savak, Mazandaran province*, (2017). C. 10. Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- *The nobles of the Pahlavi era according to the documents of Savak (Dariush Homayun)*, (1999). Tehran: Historical Documents Review Center. (In Persian)
- Yahosseini, Seyyed Qasim (2008). "The Role of Dashtistan and Barazjani Women in Iran's Islamic Revolution: Stone vs. Tank", *Surah Andisheh*, (No. 45): 72-83. (In Persian)